

Inhoud

Proloog	6
1 Tot ca. 50 v.Chr. Verloren verhalen	10
2 50 v.Chr.-ca. 400 n.Chr. Ongekende beschaving	28
3 Ca. 400-1000 Hoe God verscheen in de Lage Landen	58
4 Ca. 1000-1500 Polders, kerken en steden	82
5 1500-1621 Uit de geest van Erasmus: een Republiek	134
6 1600-1700 Greep op de wereld	194
7 1700-1813 Verlichting als vooruitzicht	270
8 1813-1918 De beschaafde natie	340
9 1918-1966 Een zuilenland	408
10 1966-2020 Het neoliberale regime	494
Epiloog	544
Hoeveel? Hoe ver?	549
Verantwoording	554
Literatuur en meer	557
Register	565

Proloog

Aan het einde van de 19de eeuw had de onderwijzer van een lagere school in Amsterdam twee jongens voor zich staan. Hij sprak hen streng toe over een vechtpartij met jongens van een andere school. De jongens verdedigden zich: de ‘roomse schooiers’ waren begonnen met stenen gooien! De meester: ‘Roomse schooiers? Wat een uitdrukking; leren jullie soms dit soort minne uitdrukkingen hier op school?’ Daarop antwoordde een van de jongens in staccato: ‘Twaalfjarig Bestand, godsdienst-twisten.’ Het was een standaardonderwerp uit de geschiedenisles. De meester maakte gebruik van hetzelfde register: ‘Geen Twaalfjarig Bestand, maar de Vrede van Münster zullen we jullie laten sluiten.’

Een dergelijk gesprek, zoals door Theo Thijssen in zijn jeugdherinneringen opgetekend, is ruim een eeuw later moeilijk voorstelbaar. De geschiedenis heeft niet langer een vanzelfsprekend vermogen in het dagelijks leven ingezet te worden, voorvallen te verklaren, handelingen te legitimeren. Het verleden mag onveranderlijk zijn, de geschiedenis, het verhaal over dat verleden, is dat allerminst.

Iedereen heeft een verleden, alles krijgt een geschiedenis. De historicus Jan Romein heeft eens geschreven, naar analogie van een bekend Bijbelwoord, dat er in ‘het huis der geschiedenis’ vele kamers zijn. Zo zijn er stijlkamers, waarin politiek of cultuur wordt bestudeerd, zijvleugels waarin belendende wetenschappen als sociologie, psychologie en economie zijn ondergebracht, kelderverdiepingen waarin het leven van gewone mensen wordt vastgelegd, en om dit alles heen vinden er graafwerkzaamheden plaats, waarmee archeologen ‘deep history’ aan het licht brengen.

Welke geschiedenis?

Wij zijn allen bewoners van dat huis en hebben het in de loop der tijd regelmatig aangepast aan onze wensen: kamers doorgebroken, torens opgericht en serres toegevoegd. En al die tijd was er discussie over welke ‘geschiedenis’ in de pronkkamers op de bel-etage moest worden vertoond.

Verschillende verhalen streden om voorrang. Katholieken waren vol bewondering voor de Middeleeuwen en zagen Willem van Oranje

bijvoorbeeld niet zozeer als een vrijheidsstrijder, maar eerder als een ketterse intrigant. Protestanten zagen het calvinisme als bepalend voor het ‘volkskarakter’; zij bepaalden dan ook ‘de grondtoon’ van de natie, zoals Abraham Kuyper zou zeggen. Socialisten schetsten het leed van het proletariaat en concentreerden zich op het aanbreken van ‘de dageraad der volksbevrijding’. Liberalen ten slotte schonken vooral aandacht aan het geleidelijke tot stand komen van een constitutionele orde.

De laatste variant kreeg de overhand in 1878, toen het vak geschiedenis voor het eerst verplicht werd in het lager onderwijs. Maar het moest voor de kinderen niet al te moeilijk worden gemaakt. In de toelichting op het wetsontwerp stond: ‘Het is genoeg, als het kind leert in welk land het woont en tot welk volk het behoort.’ Dat begon met de fiere Bataven, die in opstand waren gekomen tegen de Romeinse overheersing en ging dan soepel over op Willem van Oranje, de ‘Vader des Vaderlands’.

De geschiedenis moest echter niet alleen nationaal besef wekken, maar tegelijkertijd ook een zelfbeeld scheppen, identiteit verlenen. Daarin werd ‘de strijd tegen het water’ bepalend. Wat dit betreft was de wapenspreuk van Zeeland eigenlijk voor het hele land geldig: *Luctor et emergo* – ik worstel en kom boven. Deze strijd was zo bepalend, omdat het dwong tot samenwerken en compromissen sluiten, kortom tot ‘polderen’. Die noodzaak verankerde in de cultuur de bereidheid onderlinge geschillen terzijde te schuiven. En op basis daarvan ontwikkelde zich een mate van tolerantie die uniek was in een door religieoorlogen verscheurd Europa.

Zelfbeeld onder vuur

Dit bevredigende zelfbeeld kwam om tal van redenen in de tweede helft van de 20ste eeuw onder vuur te liggen. Met de ontzuiling viel voor de verschillende zuilen de noodzaak weg een geschiedverhaal beschikbaar te hebben dat moest dienen als legitimatie voor het eigen bestaan. Daarnaast wierp de Tweede Wereldoorlog, naarmate hij langer voorbij was, een steeds diepere schaduw over de samenleving. Natuurlijk, er was de unieke Februaristaking in 1941, maar stond daar niet tegenover dat in Nederland een groter percentage van de Joodse bevolking kon worden gedeporteerd dan elders in West-Europa? Langzaam maar zeker kwam er steeds minder trots op het verleden, zoals op de Gouden Eeuw, en steeds meer aandacht voor de ‘zwarte bladzijden’, zoals het slavernijverleden en de oorlogsmisdaden in de strijd tegen het Indonesisch nationalisme.

Meer in het algemeen vestigde zich het beeld van een geschiedenis vol onderdrukking en onrecht. Hadden katholieken, arbeiders en vrouwen

soms niet eeuwenlang strijd moeten leveren om als gelijkberechtigde individuen erkend te worden? ‘Ons’ verleden was eigenlijk een ‘verkeerd verleden’.

Daar kwam nog bij dat de Nederlandse geschiedenis eigenlijk niet gezien kon worden als een afzonderlijke eenheid. Ze had al vanaf het vroegste begin onder invloed gestaan van grotere ontwikkelingen in de wereld. Dit inzicht brak vooral door naar aanleiding van de Europese samenwerking. Wat zou er overblijven van de Nederlandse cultuur, zo vroeg minister-president Lubbers zich hardop af in juni 1988, na terugkomst van een Europese top. Dat leidde tot een omvangrijk onderzoek naar de ‘Nederlandse Cultuur in Europese Context’. Het leverde veel bladzijden op, maar het belangrijkste beeld dat volgens een kritische recensent daaruit oprees, was dat van een tolerant volkje dat tevreden een pijpje rookte. Jammer was alleen dat uit verschillende enquêtes bleek dat zo weinig mensen nog iets van geschiedenis wisten.

In 2005 gaf de minister van Onderwijs gehoor aan de tijdgeest: ‘De maatschappelijke ontwikkelingen van de laatste jaren zijn aanleiding om opnieuw na te denken over de identiteit van Nederland.’ Er zou in brede kring behoefte zijn aan een ‘nieuw verhaal Nederland’, dat diende te steunen op de ‘waardevolle onderdelen van onze geschiedenis’. Dit leidde tot een Canon van Nederland, meer een beeldengalerij dan een verhaal.

Die ‘waardevolle onderdelen’ waren bij nader inzien wel wat te veel van het goede. In ieder geval vroeg de minister in 2019 een commissie om de Canon te ‘herijken’ en deze keer nadrukkelijk aandacht te schenken ‘aan de verhalen en perspectieven van verschillende groepen in de samenleving, en om de schaduwkanten van de Nederlandse geschiedenis voldoende aan bod te laten komen’. Het was een poging tegemoet te komen aan de kritiek op het koloniale verleden en het daarmee verbonden racisme die in deze periode steeds luider klonk.

Een ‘nieuw verhaal Nederland’ is al met al niet tot stand gekomen. Dat is vooral het gevolg van de ambitie om met een dergelijk verhaal de ‘identiteit’ van Nederland vast te leggen, het onveranderlijke karakter van Nederland. Een dergelijke aanpak veronderstelt dat zo’n identiteit als vanzelf oprijst uit het huis der geschiedenis. De historicus Kossmann heeft daarover al eens ironisch opgemerkt:

Het is of deze identiteit zich spontaan bij de onderzoeker meldt: hier ben ik, koester mij. Maar hoe aardig de resultaten van deze werkwijze ook zijn, ze bevredigt niet. Zij is slechts in schijn empirisch. Wie immers – om een vast thema te noemen – denkt dat de Nederlandse

cultuur gekenmerkt wordt door realisme en tolerantie, vindt een imposante reeks gegevens die dat beeld bevestigen. Wie de Nederlanders echter juist bij uitstek onrealistisch en intolerant acht, zal daartoe niet minder materiaal kunnen aandragen.

Een verhaal

Zo gewaarschuwd, gaan we toch een verhaal vertellen over het verleden van Nederland. De nadruk zal liggen op de manier waarop bewoners van de Lage Landen reageerden op de omstandigheden waarin zij in de loop der tijd verkeerden. Deels ging het om gebruikmaken van mogelijkheden, deels om het nemen van onvermijdelijke beslissingen.

De structuur van het verhaal wordt, geïnspireerd door de Franse historicus Braudel, bepaald door drie niveaus van ontwikkeling te onderscheiden. Dat is ten eerste het trage ritme van de veranderingen in het klimaat en de geografie. Een mensenleven is doorgaans te kort om die wisselingen te beseffen – al wordt de huidige generatie wel degelijk geconfronteerd met een zeer merkbare klimaatsverandering.

Dan is er een tweede niveau, waarin de veranderingen met een kortere spanningsboog zich voltrekken, in doorgaans niet veel langer dan een eeuw. Dit betreft de ontwikkelingen op het gebied van demografie en economie, alsook de sociaal-politieke verhoudingen.

Ten slotte is er dan een derde niveau, waarbij het gaat om het ingrijpen van individuele personen. Het gaat dan onder meer om vorsten die de macht grijpen, opstandelingen die een hooivork of een straatklinker pakken, brave belastingbetalers, hoopvolle migranten, gedweë horigen en volhardende geleerden.

Deze driedeling is natuurlijk enigszins gekunsteld, maar valt te zien als hulplijnen die kunnen worden uitgewist na te zijn gebruikt om het beeld te schetsen.

Laten we beginnen, met onze versie van dit verhaal, over een klein stukje aarde, aan de rand van een groot Euraziatisch continent. De zom-pige delta, die langzaam bevrijd werd van een drukkende ijslaag, zo'n tienduizend jaar geleden.

Amsterdam, Haarlem, Leiden, voorjaar 2021

1

Tot ca. 50 v.Chr.

Verloren verhalen

◀ Het oudste skelet ooit opgegraven in Nederland is van een vrouw, die zo'n 7500 jaar geleden leefde. Haar resten zijn in 1997 aangetroffen bij Hardinxveld-Giessendam, toen hier de Betuwelijn werd aangelegd. Hieraan dankt zij ook de naam die zij heeft gekregen: Trijntje.

Ze lag op haar rug in een kuil, waarin ze maar net paste met haar 1,58 meter. Met moderne technieken reconstrueerden archeologen haar gezicht en lichaam.

Foto Gerlo Beernink, De Beeldunie

Tot ca. 50 v.Chr.

250 000 jaar tot 200 000 jaar geleden. Eerste sporen van menselijke bewoning, van jagers-verzamelaars langs de Maas.

200 000 tot 130 000 jaar geleden. Voorlaatste ijstijd: de ijskap bedekt de helft van het huidige Nederland. Grote rivieren, die eerder noordelijk in zee uitmondten, stromen na deze ijstijd naar het westen. Heuvelland ontstaat door gletsjerijs en opgestuwde keien.

115 000 tot 10 000 jaar geleden. Laatste ijstijd: de Britse eilanden zijn onderdeel van het continent. Noordwest-Europa is een koud steppegebied, maar ligt niet permanent onder een ijslaag.

Vanaf ca. 12 000 v.Chr. Jagers-verzamelaars trekken over de Noordwest-Europese laagvlakte. Resten van kampjes zijn onder andere aangetroffen in Friesland en Drenthe.

Ca. 5300 v.Chr. Eerste landbouwers vestigen zich op vruchtbare lössgronden in Zuid-Limburg.

Ca. 4000-2600 v.Chr. Vuurstenen gedolven uit een mijn in Rijckholt (tussen Maastricht en Eijsden). De stenen, met scherpe randen, doen dienst als messen, schrapers en bijlen.

Ca. 3500 v.Chr. Hunebedbouwers waaieren uit over de Noord-Europese laagvlakte. In Nederland laat dit Trechterbekervolk (genoemd naar z'n aardewerk) vooral sporen na in Drenthe.

Ca. 800 v.Chr. Begin van de ijzertijd, met smederijen voor bijlen, speerpunten en messen.

Ca. 600 v.Chr. Eerste terpen (wierden) opgeworpen, wat permanente bewoning mogelijk maakt in het kustgebied dat voortdurend met overstromingen te kampen heeft.

Verloren verhalen

Aan de randen van de aardschijf, voorbij de Zuilen van Hercules en ver van de beschaafde wereld, lag de loodgrijze oceaan van het noorden. De zee was er wreed. De golven, vol watermonsters, konden oprijzen als bergen. Nevels kwamen en gingen als spookbeelden, soms stolde het water tot ijs en vaak heerste er een kilte als in het schaduwrijk van de doden. Achter de stranden lag een moerassige eindeloosheid, doorsneden door brede rivieren die traag uitstroomden in de zee, die er kwam en ging naar willekeur. Wolken joegen over de duinen en de kwelders, over de kale wildernissen van het sponzige hoogveen en over de immense eikenwouden in het binnenland. De aarde was er woest en leeg. De schepping kende er geen orde.

Dat was de delta.

Het gebied was, als bijna geen ander Europees gebied, een product van de elementen, een aangespoeld, opgestuwd en verwaaid land. Duidzenden jaren was het er zo warm dat er nijlpaarden in de grote rivieren zwommen. Dan weer was het millennialang een poolvlakte waar sabeltandtijgers en wolharige mammoeten rondliepen.

Er waren ijstijden. Tijdens de voorlaatste, van zo'n 200 000 tot 130 000 jaar geleden, was het noordelijk deel bedekt door een ijslaag van meer dan 200 meter dik – een gigantische gletsjer die vanuit Scandinavië hierheen was komen schuiven en overal in het landschap zijn sporen naliet. De enorme ijstong sneed diep in de bestaande rivierdalen en overal werden stuwwallen omhooggeduwd. Aan opstuwingen – zoals bijvoorbeeld de Veluwe, het Gaasterland en de Utrechtse en Sallandse heuvelruggen – is nog altijd de onvoorstelbare omvang af te lezen van de ijslaag die ooit dit land bedekte.

In de laatste ijstijd, van 115 000 tot zo'n 10 000 jaar geleden, lag de huidige Noordzee helemaal droog, doordat de ijskappen enorm veel zeewater in zich hadden opgenomen. Tienduizenden jaren lang lag tussen de delta en de Britse eilanden een koude variant van een Afrikaanse steppe, met een rijkdom aan grassen en kruiden, bevolkt door wilde paarden, muskusossen, rendieren, neushoorns, hyena's en holenleeuwen. Nog altijd halen vissers er botten van mammoeten en andere diersoorten naar boven.

Mensen waren op die toendra's aanvankelijk nauwelijks te vinden. In het Maasdal, in het uiterste zuiden, zijn resten gevonden van een paar kampjes van de eerste zogenaamde neanderthalers, die daar zo'n 250 000 tot 200 000 jaar geleden bivakkeerden. Later trokken er ook andere mensachtigen rond. De neanderthalers hadden een wat meer gedrongen lichaamsbouw, waardoor ze waarschijnlijk beter tegen de kou konden. Ze gebruikten gereedschappen, ze kenden het geheim van het vuur. Uit sommige resten valt op te maken dat ze hun doden begroeven. Zo'n 2000 tot 5000 jaar hebben ze in Europa tegelijkertijd geleefd met *Homo sapiens*. Waardoor ze van het toneel zijn verdwenen, is nog steeds onduidelijk. Vermoedelijk heeft dat alles te maken met het feit dat ze nooit ergens in groten getale voortkwamen – de schattingen lopen uiteen van 5000 tot 70 000 op één moment – en dat die aantallen bovendien over een enorm gebied waren verspreid. Dat betekent dat ze in heel kleine, geïsoleerde gemeenschappen hebben geleefd, met, zo blijkt uit opgravingen, behoorlijk wat inteelt. De genetische variatie was dus heel klein, en dat maakt zulke populaties zeldzaam kwetsbaar. Waarschijnlijk zijn ze tijdens de koudste periodes van de ijstijd in grote delen van hun territorium dus letterlijk uitgestorven.

Zo'n 35 000 jaar geleden maakten de neanderthalers zo geleidelijk aan plaats voor de eerste moderne mensen. Dat waren, net als de neanderthalers, rondtrekkende groepjes van jagers op groot wild. In de grotten van Altamira (Spanje), Lascaux en Chauvet (Frankrijk) lieten deze 'sapiensen' echter al verbluffend knappe grottekeningen achter. Van de Pyreneeën tot ver in Rusland zijn hun vruchtbaarheidsbeeldjes aangetroffen: ronde naakte vrouwen met enorme borsten en dikke buiken.

Voor mensen was onze noordwestelijke hoek van het Europese continent in die tijd echter nog onbewoonbaar. Pas aan het einde van de ijstijd drongen de eerste jagers ook door tot deze streken. Hun kampplaatsen zijn nog overal op de zandgronden te vinden. In Limburg is zelfs een fragment van een tekening aangetroffen op een kloppsteen: het eerste teken van menselijke creativiteit in deze streken.

En dan is er ook nog dat flitsend getekende, vrolijk dansende mannetje, gevonden op een steentje bij de Limburgse Maas. Zomaar een knip-oog uit het Nederland van 10 000 jaar geleden.

Een enkel spoor van menselijke bewoning

Over die eerste bewoners van de delta weten we vrijwel niets. Archeologen moeten, met de paar vondsten waarover ze beschikken, eindeloos puzzelen om zelfs maar een vaag idee te krijgen van het toenmalige bestaan. Neem bijvoorbeeld die tekening van dat dansende mannetje.